

Intelekt, rozum, moudrost

Často se člověk ptá, jak někdo vybavený skvělým intelektem, kterým vyniká ve svém oboru, může se chovat vysloveně nerozumně v jiných, celkem jednoduchých situacích; a jak, zas v jiných souvislostech lidé zjevně rozumní a také rozum vyznávající jako svůj směrný přístup k životu, se ukazují v něčem jako nemoudří, třeba na rozdíl od jiných, daleko prostších, ba i relativně nevzdělaných jedinců či komunit. To jsou hlavně psychologické otázky, které však mají i své filosofické pozadí. Co vlastně míníme těmi pojmy *intelekt*, *rozum*, *moudrost*? Lze je od sebe jasně oddělit?

Je zřejmé, že ve všech třech případech jde o schopnosti lidského vědomí, které v nich reflektuje a zvažuje uvědoměné obsahy a na základě toho dochází k určitým představám, pojmům, postojům, případně rozhodnutím k akci. Takovou reflexivně-produktivní činnost vědomí zpravidla nazýváme *myšlením*, tedy se zde pohybujeme po terénu lidské *mysli*. Procesy myšlení se zabývají kognitivní vědy, jejichž prozatím pouze dílčí, ale ambiciózní výzkumy tu nechci nahrazovat. Jde mi jen o to, vyznat se poněkud v obecných pojmech, což nemůže být na škodu ani vlastnímu vědeckému zkoumání.

I. Intelekt

Intelekt (nebo taky skoro synonymně *intelligence*) bývá charakterizován jako schopnost mysli řešit neobvyklé problémy či situace. Nejsm si jist, zda mi ten výměr zcela vyhovuje, ale spokojme se zatím s ním. Pokud mysl řeší nějaký neobvyklý problém, jsou v zásadě dvě hlavní možnosti. Ta jedna, vzácnější, je uchopení *celkového tvaru* problému a *intuitivní vhled* do jeho řešení. Tato cesta je značně neprůhledná a je většinou vyhrazena lidem, jejichž intelekt má *heuristické*, obecněji *kreativní* schopnosti. Lze se jen dohadovat, že jejich myšlení efektivně využívá podvědomé vyhodnocování mnoha různých souvislostí nebo ještě spíše celostní tvarový přístup k problému. Sám řešitel často neumí vysvětlit cestu, po níž došel k řešení – prostě je *vidí* s jistotou, o níž nepochybuje.

Ta druhá možnost – jak už naznačeno, běžnější – je spíše *analytická*. Problém je sice nezvyklý, ale intelekt jej dokáže rozložit na složky, z nichž některé jsou povědomé nebo přímo známé, jiné lze vidět jako *variace* jinak známých a malou část, která není žádným z těchto typů, lze pak zkoušet řešit probíráním různých možností v představách. Jakkoliv méně zázračný se jeví tento přístup, už z řečeného plyne, že v sobě obsahuje také výrazný prvek kreativity.

Popisoval jsem zatím tak říkajíc *operacionální* stránku výkonu intelektu. Měl bych k ní přidat ještě několik dalších předpokladů. Je to především vůbec *schopnost chápání*. To se zdá téměř jako tautologie nebo vysvětlování věci kruhem. Je jistě pravda, že všechno, co se jedinec v minulosti naučil chápat, bylo *nové* v některé fázi jeho vývoje. Nicméně byly situace, kdy mu někdo v roli učitele jisté situační vzorce předkládal a přiváděl ho k jejich řešení. Co znamená, že je – snadno nebo s obtížemi – *chápal*, není tak snadné říct. Snad ten příměr, který nám nabízí etymologie (pozoruhodně analogická v mnoha evropských jazycích), totiž že se

jedná o myšlenkové *uchopení*, může naznačit směr. Co to tedy mysl (její subjekt) uchopuje, čeho se tak *zmocňuje*? O tom se stále ještě píšou celé knihy, my se tu však musíme spokojit s velice skromnou zkratkou. Řekněme, že je to *logický vzorec* problému, který pro subjekt vyvstane s vnitřní *určitostí* a zároveň v srozumitelných *souvislostech* se systémem pojmů, který je už – na základě dřívějšího pochopení – majetkem subjektu.

Pochopení je nutné už v první konfrontaci s novým problémem – v jeho rozpoznání, v jeho zařazení do určitého typu a rozpoznání jeho souvislostí, v jeho případném analytickém rozložení na složky, jak jsme to shora popisovali. Různí lidé se liší jak *mohutností* svého chápání, tak jeho *jasností* či průzračností, v neposlední řadě také jeho *rychlostí*, jak o tom bude ještě řeč.

Dalším předpokladem úspěšného intelektu je docela jistě *paměť*, neboť i sebenovější problém vyžaduje vybavení známých, dříve vyzkoušených složek při svém řešení. Je řada druhů paměti, psychologové pro ně mají různá přiléhavá označení, která tu nechci rozvádět; snad stačí rozlišit, že nejde tolik o paměť *mechanickou*, která spolehlivě ukládá poznané fakty, ale spíše o paměť *logickou*, schopnou vybavit podstatné pojmové vzorce a jejich souvislosti. Ale ani tu mechanickou nelze zcela zavrhnout. Jsou třeba známy příklady některých vynikajících šachistů, ale též třeba matematiků nebo proslulých právníků, kteří si spolehlivě pamatují tisíce analogických případů, v minulosti rozřešených, které pak mohou bez námahy použít při řešení složitého problému.

Další je *rychlost*, s jakou mysl umí probírat a kombinovat různé dílčí možnosti. Jakkoliv rychle postupují neurologické a kognitivní vědy, zatím stále nevíme, proč se v tom různé typy intelektu liší. Analogie s funkcí počítačů, kterou je ovšem nutno brát vždy se zdravou rezervou, naznačuje, že rozhodující není patrně jenom rychlost, s jakou probíhají impulsy mezi synapsemi neuronů, ale spíš *strategie* (u počítače bychom řekli *software*), s jakou se tak děje. Mnoho toho ale o té věci zatím nevíme.

Konečně přichází schopnost *soustředit se* na problém, provázená vyloučením z myslí všeho pro něj nepodstatného. Tato někdy přehlížená schopnost intelektu je důležitým předpokladem jeho výkonu, ale – jak vzápětí probereme – možným zdrojem jeho omezení. Pokud jde o výkon, je mimo pochybnost, že závisí na mnoha podmínkách, vnitřních i vnějších u daného jedince, ale průměrně se nepochybně liší mezi lidmi. Psychologové, kteří intelekt už desítky let studují, vypracovali různé postupy, jak jeho výkon standardně kvantitativně odhadovat, přičemž si záhy povšimli, že existuje celé spektrum *druhů* intelektu, které mohou být různě zastoupeny u daného jedince. Po dlouhou dobu v pozornosti vévodila schopnost *abstrakce*, tedy chápání případně tvoření abstraktních pojmů, jejich různých konfigurací a systémů. Časem se ale ukázalo, že je to poněkud příliš úzké pojetí. Jakkoliv lidé nadaní v tom směru vykazují značné schopnosti i v jiných oblastech myšlení a řešení problémů, přece jen nemusí být až tak dobří třeba v *sociální* nebo *citové inteligenci* nebo v schopnosti *organizovat* či *manipulovat* ať lidské skupiny či třeba součástky nějakého mechanismu.

Tak by bylo možno pokračovat, ale nám tu právě nejde o to, vyčerpávajícím způsobem charakterizovat intelekt, ale poukázat na jeho možná omezení, jakkoliv může být skvělý jako takový. Je trochu riskantní říct (přesto, že taková vyjádření občas potkáváme), že intelekt je *pouhý nástroj mysli*, který může být použit tak či onak, k dobrému či zlému, rozumnému nebo nesmyslnému. Tak to rozhodně není zcela obecně, jelikož intelekt jakožto schopnost nejen

právě *řešit* problémy, ale také a především je *chápat* má v sobě vždycky jistý prvek *reflexe* jejich celkové situace a tím také širších souvislostí.

Přesto se historicky běžně setkáváme s případy, kdy lidé nepochybně inteligentní používají svůj intelekt k účelům, jež jsou mravně zvrácené či aspoň společensky škodlivé, případně zjevně absurdní, škodící jim samotným nebo lidem blízkým a tak podobně. Důvody takového chování mohou být jistě různé. Často mluvíme o zaslepení nějakou ideologií, sdílenou nenávistí nebo strachem, dost často motivy jsou osobní, jako nadměrná ctižádost, touha po obohacení, potřeba převahy nebo dokonce prostá poslušnost vůči nějaké autoritě.

Hodnocení takových případů není vždy snadné a často je těžké je oddělit od stavu společnosti, v němž se dějí. Tak jistě neváháme s odsudkem inteligentního člověka, který vymýšlí efektivní způsob vyhubení třeba Židů nebo obratně překrucuje fakta ve prospěch zvrácené nenávisti k nějaké menšině. Na druhé straně žijeme bohužel v kultuře, v které jsou časté nebo aspoň stále hrozící válečné konflikty – a mravní odsouzení člověka, který propůjčuje svůj intelekt vymýšlení stále strašnějších zbraní, může být sporné. Přesto se člověk musí ptát, jak lidé s intelektem velmi vysokým a povahou, která sama o sobě byla nepochybně normální, jako byl Edward Teller nebo Andrej Sacharov mohli věnovat svůj veškerý um konstrukci vodíkové bomby ve svých zemích a to v době, kdy už byly známy zničující účinky daleko slabších atomových pum a žádná válka bezprostředně nehrozila (Sacharov toho později litoval, Teller však nikdy ne).

Této otázce by bylo zajisté možné věnovat teď dlouhou úvahu, ale to nemůže být tady naším cílem. Řekněme souhrnně, že intelekt právě svou schopností výhradně se soustředit na řešení daného problému, který mu někdo jiný nebo jeho vlastní subjekt předložil, může být zcela slepý k širším souvislostem nebo následkům svého výkonu. Intelekt tedy sice svou povahou není pouze nástroj, jak už bylo řečeno, ale *efektivně* se jím může stát a jako takový pak slepě sloužit nejen dobrým, ale stejně často špatným, kulturu a sám život ohrožujícím účelům.

II. Rozum

Pro tuto okolnost jsme nuceni nad intelekt stavět *rozum*. Ten se sice bez intelektu neobejde, ale v kladném případě je schopen jeho výkony regulovat, dávat mu přiměřené úkoly a bdít nad tím, aby se nevymykal kontrole. Co vlastně tím rozumem míníme? To není tak prostá otázka, jak by se na první pohled zdálo. Jeho pojem prošel v dějinách mnoha proměnami a to se též týká poměru k tomu, jakého obsahu postupně nabýval. Probírat to tady nemám v úmyslu, snad kromě případů, kdy narazíme na problémy, které má i pojem rozumu. Začneme tím, co dneska běžně nazýváme rozumem. Je to patrně schopnost mysli rozpoznávat smysluplné vzorce v jevech sdílené zkušenosti, přiřazovat jim a jejich změnám srozumitelnou povahu, uvádět je do logických souvislostí a na bázi toho činit uvážená rozhodnutí k akcím; pro ty vytvářet kolektivně zdůvodněná pravidla a na jejich základě tvořit, obhajovat nebo měnit společenské instituce, to všechno ve jménu lidského života, jeho rozvoje a naplnění.

Tento výměr je široký a ne každý s ním bude souhlasit, tak jako v historii myšlení by se našli myslitelé, pro které by uvedený nárok byl buďto nadměrně ambiciósní nebo naopak

příliš krotký. Rozbor těch výhrad by zas vydal na knihu. Přijměme uvedený výměr zkusmo tak, jak je, a proberme jej aspoň v náznaku. V zásadě obsahuje tři vzájemně propojené části. Ta první přisuzuje rozumu schopnost poznání a pochopení zkušenostních jevů, odtud povahy vnějšího světa i určitých rysů nitra člověka. Ta druhá na základě takového poznání předpokládá schopnost přiměřeně regulovat lidské jednání, stanovit pro ně aktuální směr a obecnější pravidla, na jejichž základě pak rozum tvoří různé instituce, tvořící základ společenské kultury. Konečně třetí část stanoví hodnotový základ, který rozumové utváření lidského jednání hlavně určuje a opravňuje. Proberme nyní každou z těchto částí zvlášť.

Schopnost *poznání a pochopení* skutečnosti pro některé myslitele v historii narážela na potřebu nalezení *prvních principů*, od nichž se veškeré poznání mělo odvíjet. Spor byl nejen o jejich povahu, ale i způsob, jakým je rozum může nabýt – vhladem, hloubáním, intuicí či vyšší mocí a tak podobně. Na první pohled problém prvních principů se týká jenom myšlení *a priori*, tedy spekulativního a abstraktního. Ve starém Řecku, kde se asi poprvé vedly tyto spory, bylo vedle hrstky filosofů mnoho mistrů různých povolání, lodníků a vojáků, kteří všichni znali určitý díl skutečnosti podle svého *praktického rozumu*, založeného na vlastní a předávané zkušenosti a opírajícího se hlavně o *analogii*: co fungovalo v řadě vyzkoušených situací, bude patrně stejně úspěšné v podobném novém případě. Zobecnění takové praktické zkušenosti je nezbytně vždy omezené nebo nejisté a nevede k výraznému pokroku, přesto však do určité míry funguje, je-li opravováno na základě mylných pokusů. To ukázala celá předvědecká historie lidstva. Ostatně nelze podceňovat ani praktický rozum, uplatňovaný i v současném všedním životě, který je sice ovlivňován spoustou informací, proudících přes různá media z oblasti vědy a techniky, ale stále se ještě opírá také o vlastní či sdílenou zkušenost a princip analogie v něm hraje značnou roli.

Jakkoliv se řeční filosofové příliš neshodli na prvních principech, z nichž by mohli vyvodit apriorní poznatky o všehomíru, přece jen byli schopni – hlavně prací Euklida, který však navázal na práce jiných z platónské a pythagorejské školy – stanovit jisté *axiomy*, tedy tvrzení zjevná z náhledu a dále v oné době nezkoumaná, na jejichž základě pak byly deduktivním způsobem tvořeny formální systémy geometrie i aritmetiky. Byl tím položen základ k rozvoji *matematické vědy*, která později sehrála zásadní roli při tvorbě teoretického jádra dalších, původně čistě empirických (hlavně přírodních) věd.

Zdánlivě empirie, která koncem renesance začala ovládat poznání, nebyla nic nového: lidé si přece od počátku věků okolního světa jistě všímali a dojmy ze své bezprostřední zkušenosti uplatňovali právě především prakticky, ve vylepšování způsobů obživy a podmínek svého života. To, co se ale v nové empirii rodilo, bylo úsilí doopravdy *poznat svět*, to znamená jeho zkušenost *prohloubit* a také *zobecnit*. To jaksi paradoxně znamenalo současně *se mu přiblížit* (ve smyslové zkušenosti), ale v jiném smyslu *od něho poodstoupit* (vidět ho v širší perspektivě, zbavit se klamů, které smysly sugerují).

Potřebovala tato nová empirie nějaké *první principy*? Na první pohled ne: svět tady přece prostě byl, stačilo ho bez předsudků pozorovat. Jenomže pokud to mělo vést k nějakým smysluplným vzorcům, bylo přece jen nutno něco předpokládat, co samo o sobě ve smyslových dojmech nebylo. Prvním principem byla *jednota* veškeré skutečnosti, která zajišťovala, že poznatek, získaný v jedné její části, bude platný i jinde resp. v jiné době; jinak řečeno předpoklad, že je možné *zobecnění* empirických poznatků. Jinou, poněkud

pozměněnou formou je princip *kontinuity*, který zas nabyl různých podob. Pokud myslitelé věřili, že se svět skládá z *individuí*, museli předpokládat, že jejich pozorované změny se týkají jenom jejich *akcidenčních* vlastností, zatímco jejich *esence* zůstává nedotčena časem. Potřeba zobecnění ale tuto představu poněkud odsunula ve prospěch jakési obecné *matérie* nebo *pralátky* (má ji už Aristoteles v pojmu *hýle*), která se před našimi smysly různě proměňuje, nabývá té či oné formy, ale sama nikdy nezaniká. Mnohem později, už v době rozvíjející se vědy, se tato kontinuita promítla do *principů zachování*, základních typů symetrie, na nichž stavěla fyzika a odvozené vědy. Už ale záhy v rozvíjení empirismu vyvstala *časová kontinuita* dějů; sama o sobě téměř samozřejmá zrodila *princip kauzality*, tedy *příčiny a následku*, který přes tvrdé boje mezi empiristy nakonec nadlouho zvítězil. Oba vzájemně hlubinně související principy si udržely význam v racionálním uvažování i dodnes, jen v některých odvětvích vědy vyžadují jistou kvalifikaci. To ale nelze říct o principu *finality* resp. *teleologie*, který kauzalitu obrací a tvrdí, že jsou přirozené děje řízeny svým příštím výsledkem. Ačkoliv se stále ještě najdou lidé, kteří se jej nevzdali, je sotva udržitelný z logických důvodů, spojených s jednosměrnou povahou času (něco, co ještě není – a také nemusí být – skutečně, nemůže být příčinou přítomných dějů).

Jakkoliv zdůrazněním nové empirie poznání získalo novou energii, brzo se ukázalo, že se neobejde bez pojmového, tedy i abstraktního myšlení. Myšlenkové půtky mezi krajními *empiristy*, kteří uznávali jenom poznatky našich smyslů, a *racionalisty*, kteří obhajovali apriorní poznávací sílu rozumu, dnes mají jenom historickou zajímavost. Zhruba od 17. století se poznání vyvíjelo vzájemným *prolnutím se* teoretického myšlení a komplementární empirie; ta získávala – všude, kde to bylo možné – postupně stále více *experimentální* povahu, tedy zkoušela umělou kauzalitou vyvolávat známé nebo také úplně nové jevy a činila to v stále více kontrolovaných, od náhody očištěných podmínkách, přizpůsobovaných tak, aby byly přístupné teorii. Tak se zrodila moderní věda, která přinesla velké triumfy racionálního poznání. To se týkalo hlavně poznávání přírody (včetně toho *přírodního*, tedy biologického v člověku) a jeho úspěch myslím nijak nezmenšuje fakt, že fundamentální fyzika teď po desetiletí přešlapuje téměř na dohled konečné *teorie všeho* (termín, který nutno chápat jako nadsázku) a že molekulární biologie ve snaze vysvětlit základní mechanismy života naráží na netušené složitosti, které se vzpírají tradiční abstrakci.

Přírodní bádání za své úspěchy kromě řečeného vděčí přísné *racionalitě* (jeden z dalších možných významů toho pojmu), která se *vzdala hodnocení* svých poznatků kromě požadavku jejich *objektivní vykazatelnosti*, tedy řekněme pro krátkost *pravdivosti*: co pozorovala a interpretovala, nebylo pro ni krásné či ošklivé, ale ani dobré či zlé – rozhodující pro ni byla *realita* jevů. To vše zůstalo součástí metodiky i současné vědy: pokud své ověřené jevy dále hodnotí, tedy jen z hlediska jejich *zákonitosti*, do jisté míry také *významnosti*, a především jejich *kvantitativních* rysů, které je – po příslušné idealizaci – umožňují racionálně uchopit matematickou teorií. Matematický, tedy kvantitativní pohled se stal rozhodně v přírodní vědě hlavním nástrojem vědeckého rozumu.

Nevůle hodnotit poznatky přírodní vědy a z ní pramenící rozvoj techniky je v přímém vztahu k neschopnosti rozhodnout, do jaké míry lze hodnotit kladně pokrok v tomto směru. Na jedné straně přinesl značné materiální bohatství a téměř odstranil bídu v naší západní kultuře; pokrok biologie a medicíny významně prodloužil průměrnou délku života a zmírnil

utrpení v mnoha nemocích, některé přitom zcela odstranil; otevřel přístup k informacím pro široké vrstvy, zvýšil naši pohyblivost, rozšířil naše obzory. Na druhé straně umožnil a přímo způsobil vývoj různých prostředků ničení a zabíjení, z nichž některé jsou stálou hrozbou pro veškerý život planety; svým neúměrným důrazem na stále větší materiální růst hrozí vyčerpání všech přirozených zdrojů a zřejmým ovlivněním klimatu staví lidstvo před možnost nedozírných katastrof; prostředky masového ovlivnění a zábavního průmyslu prohlubuje obecnou krizi vyšší kultury a rozpad hodnot, způsobené dvěma světovými válkami. Rozum, který nehodnotí, se tak stal přinejmenším stejně nebezpečným, jako je v jiném pohledu prospěšný.

Absence kvalitativního hodnocení byla patrně také jednou z příčin, proč se metodika vědy až na výjimky neujala ve snaze o poznání člověka (jako celostní bytosti) nebo lidských společností. Druhou vážnou příčinou je *svobodná vůle* člověka, která do jeho chování vnáší rys relativní nepředpověditelnosti a tedy nemožnosti o něm vyslovit závazná pravidla; ta sice byla řadou myslitelů úporně popírána, ale dnes už o ní téměř nikdo nepochybuje. Konečně třetí vážnou příčinou, související s oběma předešlými, je *individuální subjektivita* každého člověka; to jsou vlastně dva různé rysy, které však spolu úzce souvisí a oba brání důsledné objektivaci vědeckého typu.

Už sama zkušenost a zejména pak snaha pochopit člověka v jeho vjemech, emocích a chování, která z filosofie postupně přešla do jednotlivých věd jako psychologie, sociologie a dalších (které z vědecké metodiky převzaly to, co bylo možné, a částečně si vytvořily vlastní postupy), postupně ukázaly, že lze u většiny lidí nalézt jisté obdobné rysy, které určují či aspoň ovlivňují jejich chování. Ty podle principů statistiky zejména vystupují, když jsou předmětem posouzení velké počty lidí. Je ale zajímavé zjištění, že se velká shromáždění lidí, zejména masa nebo dav, i jako celek obvykle chovají podstatně jednodušeji, než jedinec. Poznání faktorů, které masami hlavně hýbou, je mnohem snazší, než pochopit motivy a city konkrétního jedince; může být využito k jejich řízení a manipulaci – a odtud, psychologickým nebo i praktickým tlakem většiny, může být do určité míry ovládnut i jedinec.

Vztah jedince a společnosti, ve které skoro výhradně po celou historii žil, byl převážně otázkou empirie a samovývoje, přesto se o něj vedly myšlenkové spory. Téměř každý chápal, že je nutné jisté smíření mezi zájmy jedince a větších celků, má-li být vůbec možný život společnosti, každý však k tomu neviděl stejnou cestu. V osvícenské době mohla být třeba pro Rousseaua řešením *společenská smlouva*, zatím co pro Kanta stačil *kategorický imperativ*, přirozený dle jeho vidění pro každou *racionální bytost*. Jedno i druhé byly ovšem idealizace.

Život společnosti odjakživa ovládaly dva komplementární principy – *spolupráce* a *soutěž*: na jedné straně od úsvitu dějin lidé museli své síly spojovat, aby vůbec přežili, na druhé straně tu bylo už z živočišné říše nutkání k prosazení společenské hierarchie, v níž jedni nad druhými získávali převahu, snažili se je ovládat svou vůlí a nezřídka též využívat ve svůj prospěch jejich úsilí. Zatímco *účast* v společenském díle byla přirozená pro každého jedince, získání *vlivu* na ostatní bylo už věcí soutěže a zápas o *moc* brzo ovládl lidské dějiny. Společenské instituce – ať už ty pomyslné, například systém kodifikovaných zákonů a obecněji práva, nebo ty více hmatatelné, tvořící z lidí stát – je možno na každém stupni vývoje společnosti nazírat jako objektivace společenského rozumu; byly a stále ale jsou

odrazem nejenom představ lidí o světě a společnosti, ale i do významné míry mocenských poměrů. Ty spoluurčují, co je v té které době považováno za společensky rozumné, ať přímým vnučením, ať různým ovlivňováním sdílených představ.

Jedinec nemůže být zcela nezávislý na okolní společnosti nejen materiálně a nejen co do informací, s nimiž jeho mysl nakládá, ale i co do hlubších představ, citů, postojů, které společnost v jeho době ovládají. Ale i když se od této vazby pokusíme odhlédnout, je lidská bytost ve všem všudy racionální, jak by ji chtěl vidět třeba Kant? Musíme připustit, že člověk není zcela jednolitý ve svém psychickém životě. Má archaické instinkty, jakkoliv slabší, než ostatní tvorové. Ty ho na jedné straně vedou k celkem rozumnému zápolení o přežití jednak své, jednak svého rodu; uspokojení instinktů a jim podobných potřeb ale produkuje často pocit uspokojení a slasti, kterou mohou vyvolávat také jiné, samy o sobě životu nepříznivé prostředky – v jejich vyhledávání prokázali lidé velkou vynalézavost a také malou racionalitu v jejich užívání. Člověk se může stát otrokem své touhy po slasti a také i jiné zotročovat, aby jeho slasti sloužili.

Jiným téměř-instinktem je potřeba se zajišťovat zásobami, stále lepšími sídly a obecně bohatstvím, jehož hromadění často přesahuje meze praktického rozumu. To souvisí s potřebou společenské převahy a koneckonců moci, která také souvisí s archaickým téměř-instinktem úsilí o hierarchické postavení ve stádě, ale může nabývat iracionálně-závratných rozměrů.

Počínaje Freudovou psychoanalýzou nás kromě toho řada psychologických směrů přesvědčuje, že naše subjektivně uvážené postoje, které nám připadají rozumné, dost často (ne-li vždy) bývají jen *racionalizací* našich skrytých, někdy nevědomých představ, úzkostí či přání. Do jaké míry je to pravidlem a zda to vede k obecnému zpochybnění pojmu *racionální bytosti*, o tom se právem vedou spory. Myslím, že je zde namístě vyhnout se extrémům: tvrdit, že veškeré usuzování a rozhodování je jenom výsledkem působení skrytých a nerozumných sil, by bylo stejně absurdní, jako tvrdit, že se vždy rozhodujeme rozumně. Naše vědomá racionalita je různě rozvinutá podle typu člověka, ale v podstatě u každého může být různě narušena pod různými tlaky, ať už vnějšími či vnitřními. Vliv okolí může do jisté míry korigovat její *úlety*, na což se v společnosti občas spoléháme; může však stejně dobře způsobovat její poruchy či chybné zaměření.

Co vlastně míníme tou *racionalitou*? V intencích, kterými jsme začali, lze asi zhruba říct, že je to schopnost posuzovat situace na základě pochopení jejich povahy, logicky z nich vyvozovat přiměřené cíle a případně účinné kroky, které buď sami nebo s jinými k jejich dosažení hodláme podniknout. To ale zřejmě nestačí, podobnou charakteristiku jsme už přisoudili *intelektu*, který dle našeho výměru může být téměř jenom nástrojem, jakkoliv cenným. Co vlastně znamená, *mít rozum*, resp. *uvažovat rozumně*? Nejspíše bychom řekli, že to značí situaci chápat *v širších souvislostech*, to také znamená *být si vědom důsledků* svých řešení a umět za ně *převzít odpovědnost*.

Význam právě řečeného závisí na *systému hodnot*, který daný člověk resp. jeho okolí nebo celá společnost na úrovni své kultury fakticky vyznává. Není myslím příliš příkré, když za nosné hodnoty, jimiž se za poslední století řídil rozum většiny zejména v řadě společenských hnutí, byly ty zcela základní, především *utilitárně-vitální* a do značné míry i ta zcela primitivní, hodnota *libosti*. Pokud jsme na začátku stanovili, že cíle rozumu mají být ve jménu lidského života, jeho rozvoje a naplnění, pak to bylo v té době splněno převážně velmi

úzcze, až na hranici absurdity nebo faktického popření. Rozvoj života a jeho naplnění bylo chápáno převážně v intencích *kvantitativního růstu* – výroby, ovládaných území, materiálních možností a bohatství. Triumfy poznání věd a jimi nevídaně rozvinuté techniky byly hlavně v minulém století užity hlavně k ovládnutí – nejenom přírody, v níž pokrok rozumu postupně začal ohrožovat přirozený život, ale též celých národů; válečné střety, které na základě toho vznikly, byly v dějinách nevídané nejen počtem obětí a mírou destrukce veškeré kultury, ale i zapojením *racionality* do toho ničení. Ano, u zdroje všech těch hrůz původně stála *iracionalita* rasové, třídní, národnostní nenávisti a touhy mravně i povahově pokřivených lidí po neomezené moci, ale smutným faktem je, že nejen *intelekt*, ale často i *chladný rozum* mnohých lidí se jí postupně dal do služeb.

Důvodem mohlo někdy být ideologické nebo jiné zaslepení (které ovšem vlastně popíralo racionalitu), byla tu ale ještě jiná tendence, která bohužel pokračuje i v současné době, kdy ty naznačené hrůzy máme aspoň v naší části světa desítky let za sebou. Už jsme ji naznačili těmi slovy *chladný rozum*. Je to postoj, který odmítá veškeré hodnocení kromě úspěšnosti v dosažení vytčených cílů. *Racionální řešení* nějaké problémové situace je podle něho takové, které nejkratší cestou a za vynaložení minimální energie vede k jejímu odstranění; prostředky řešení stejně jako jeho důsledky se nehodnotí, je-li dosaženo vytčeného cíle – a netřeba dodávat, že tito noví *racionalisté* za ně necítí žádnou odpovědnost. Rozhodování se tak stává jakousi intelektuální mechanikou a lze docela pochopit, že řada prostších lidí se staví s nedůvěrou k takto odosobněnému rozumu.

Jaký z toho plyne závěr? Máme se v tomto bodě dějin, kdy se před lidstvem vynořuje tolik vážných problémů, od nichž už nemůžeme odvracet svůj zrak, jak jsme to pohodlně víc než půlstoletí dělali, prostě *vzdát rozumu* jen proto, že tolikrát selhal? Co by nám zbylo – pokorná víra v laskavého Boha, v ozdravné síly Matky přírody, snad dokonce v kouzla a čáry, na něž spoléhali naši předkové? Staletá zkušenost nás učí, že žádná vyšší nebo vnější síla za nás nevyřeší naše problémy, že jenom na *skutečný rozum* se můžeme spoléhat – *rozum*, ne anonymní kalkulátor řešení, který je slepý k premisám a důsledkům, který nijak nehodnotí a není odpovědný ani k sobě ani k ostatním. Tak jako *intelekt* potřebuje *rozum*, aby nebyl slepým nástrojem, *rozum* zas potřebuje *moudrost*, aby byl prostředkem rozvoje života.

Moudrost

Moudrost je dneska téměř starosvětský pojem, také to slovo málo lidí používá. Zdá se být spojen s dobami, kdy se hodnotila hlavně zkušenost, uložená v paměti, a intuitivní cit pro to, co situace žádá. Moudrost se jako cenná uznávala v dobách, kdy byl život relativně jednoduchý a svět se příliš neměnil; byla často spojována se stářím a klidným, mravně čistým životem. Současný úprk změn si vyžaduje pružnost, schopnost uchopení nových informací a jejich logického zpracování; to je doménou spíše mládí, lidí nezatížených starými předsudky a otevřených změně. Efektivní rozum je tak chápán téměř jako opozice tradiční moudrosti. To je ale nedorozumění. I současný, závratně proměnlivý život potřebuje moudrost – jenom je třeba správně pochopit, čím ve vztahu k rozumu je.

Moudrost vždy byla a také je schopnost situaci, její historii a možná řešení chápat *ve vztahu k hodnotám*, nejen té výkonově-utilitární, ale k celému komplexu hodnot, které dávají

náplň a do určité míry smysl života. Moudrost se nebrání pochopení logických vztahů, které rozum nabízí, pouze je neponechává bez hodnocení. Především zkoumá *prostředky* řešení a také jejich *důsledky* z hlediska širších hodnot. Pro moudrého nikdy neplatí, že *účel světí prostředky*, ale vždy se ptá, jak ty prostředky ovlivní život lidí, kterých se přímo či nepřímo dotýkají. Jeho pohled je vždycky širší, než nabízí prostý rozum, zaujatý daným problémem: ptá se po historii konfliktní situace, nejen po jejích *věcných důvodech*, ale i po představách, touhách, úzkostech komunity, v které vznikla; a současně hledí i vpřed a ptá se po možnostech, které dává budoucnost. Jakkoliv chápe protiklady, které rozum odhaluje v společenství, snaží se je chápat s obou stran, vidět je spíše jako kontrasty a řešit je co možná v míru. Ano, moudrost je mírumilovná, proto ale ne zbabělá – je-li nezbytně třeba, jsou-li třeba napadeny základní lidské hodnoty, i moudrý člověk se odhodlá k boji; ale chápe, že potyčky a války přinášejí hlavně neštěstí, destrukci hodnot a zmar lidských životů, proto je lepší se jim vyhnout, pokud je to možné a rozumné.

Moudrý člověk ctí hodnoty, ale chápe jejich rozmanitost a relativitu jejich dostupné realizace. Proto se ve sporech vždy táže, zda jsou na jejich předmět možné různé pohledy a zda je nelze smířit. Pochopení pro názor protivníka, je-li upřímný a vážně podložen, by mělo být i vlastností prostého rozumu; často je ale třeba moudrosti k schopnosti překlenout rozpory v ostré polemice.

Byla by chyba, stavět *moudrost* proti *rozumu*, neboť je jenom jeho důslednější formou. Ano, tak jako *intelekt* potřebuje *rozum*, aby se nestal pouhým nástrojem iracionálních sil, tak *rozum* potřebuje *moudrost*, aby opravdu sloužil rozvoji lidského života. Ale i naopak, *moudrost* potřebuje *rozum*, aby se neopírala jen o city a nejasnou intuici, a *rozum* se neobejde bez *intelektu*, aby byl schopen vidět situace jasně a nacházel v nich řešení. Jde tedy zřetelně o složky téže mohutnosti lidského ducha, které jsou ideálně v jednotě. Tato mohutnost není dána všem stejně: intelekt je převážně vrozený, i když jej lze zlepšovat cvičením; rozum se kromě intelektu opírá o osobnostní rysy jako přirozená rozvaha, schopnost rozhledu a odpovědnost, které jsou také asi dílem vrozené, ale hraje v nich kladnou roli výchova; také k moudrosti je rozumný člověk často už přirozeně nadán, lze ji však kultivovat zkušeností a hodnotovou výchovou. Co je opravdu vzácné, je vyvážená jednota všech těchto složek. Zdá se být zřejmé, že právě lidem, v nichž se uskutečnila taková jednota, bychom měli svěřovat správu věcí veřejných a volit si je za své předáky či vůdce. To se bohužel děje zřídka, ke škodě všech.